1.01 IZVIRNI ZNANSTVENI ČLANEK
DOI: https://doi.org/10.56420/Kronika.74.3.02
CC BY-SA

SAMO SANKOVIČ*

Srednjeveško in novoveško pokopališče ob cerkvi Marijinega rojstva na Tišini

Razvoj pokopališča v luči izbranih grobov

IZVLEČEK

V prispevku je predstavljeno srednjeveško in novoveško grobišče ob cerkvi Marijinega rojstva na Tišini, raziskano v letih 2018 in 2019. Dokumentiranih je bilo 167 grobov, zato je to doslej največje raziskano cerkveno pokopališče v Prekmurju. Najstarejše (odkrito) grobišče se je razprostiralo na širšem območju severno od cerkve, poznejše cerkveno pokopališče pa je bilo omejeno z obodnim jarkom. V osrednjem delu prispevka je predstavljenih pet izbranih grobov: grob z naglavnimi obročki, grob s pokopom na trebuhu, grob s prstanom z motivom sklenjenih rok, grob s svetinjicama ter otroški grob. Izbrani primeri osvetljujejo kronološki in topografski razvoj grobišča, pogrebne prakse, materialno kulturo ter nekatere značilnosti skupnosti, ki je tu pokopavala. Na podlagi tipološke analize grobnih pridatkov, radiokarbonskih datacij in zgodovinskih virov lahko grobišče trenutno datiramo od 11. stoletja do njegove opustitve v zadnji četrtini 18. stoletja.

KLJUČNE BESEDE

Tišina, cerkev Marijinega rojstva, arheološka izkopavanja, srednji vek, novi vek, pokopališče

ABSTRACT

MEDIEVAL AND EARLY MODERN BURIAL SITE NEXT TO CHURCH OF THE NATIVITY OF THE VIRGIN MARY IN TIŠINA. THE DEVELOPMENT OF THE BURIAL SITE BASED ON SELECTED GRAVES

The article presents the medieval and early modern burial site next to Church of the Nativity of the Virgin Mary in Tišina, excavated in 2018 and 2019. The discovery of 167 documented graves makes it the largest church graveyard in Prekmurje excavated to date. The oldest (uncovered) burial site covered a large area north of the church, and the subsequent church burial site was limited by a perimeter ditch. In the central section of the article, five selected graves are presented: a grave with head circlets, a grave with the body of the deceased placed face down, a grave with the ring featuring the motif of joined hands, a grave with a pair of pilgrimage badges, and a child's grave. The selected examples shed light on the chronological and topographical development of the burial site, burial practices, material culture, and certain characteristics of communities that buried their dead there. Based on the typological analysis of grave goods, radiocarbon dating, and historical sources, the burial site may be dated between the eleventh century and its abandonment in the last quarter of the eighteenth century.

KEYWORDS

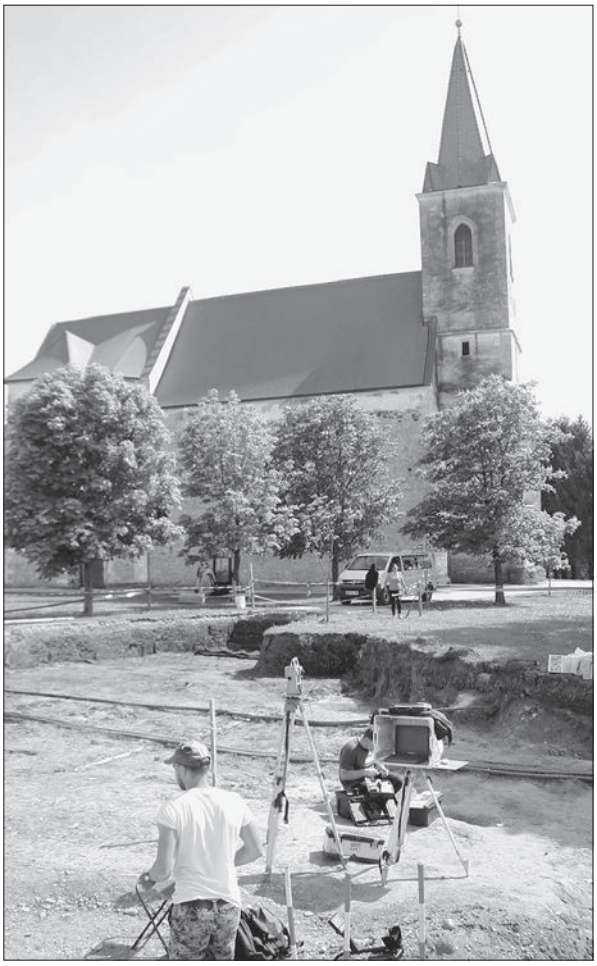
Tišina, Church of the Nativity of the Virgin Mary, archaeological excavations, Middle Ages, early modern period, burial site

* univ. dipl. arheol., mag. muzejskih študij, muzejski svetovalec, Pomurski muzej Murska Sobota, samo.sankovic@pomurski-muzej.si

UVOD

Vas Tišina leži približno 5 kilometrov zahodno od Murske Sobote. V središču vasi, južno od glavne ceste, ki vodi od Murske Sobote proti Radencem, stoji cerkev Marijinega rojstva. Južno od cerkve poteka struga danes večinoma presahlega potoka Mokoš, ki je vas v preteklosti zamejeval na južni in zahodni strani. Struga hkrati ločuje nekoliko nižje njivske površine na jugu od vasi, ki leži severneje na nizki terasi. Na tej terasi stoji cerkev, ki je že od nekdaj osrednja točka v vasi. Sodelavci pomurskega muzeja smo v sklopu dveh ločenih arheoloških raziskav dobili priložnost za vpogled v zgodovino in arheologijo vasi, cerkve in njenih nekdanjih prebivalcev.

Čeprav prispevek podrobneje prikazuje le omejen del rezultatov arheološke raziskave, lahko po našem mnenju pomembno prispeva k poznavanju srednje- in vzhodnoevropske materialne kulture ter razvoju cerkvenih pokopališč. Za prispevek za Kroniko bi bila podrobna obravnava celotnega pokopališča preobsežna, zato ta ni njegov namen. Zdi se nam pomembno, da po opravljenih konservatorskih in restavratorskih posegih na najdbah in nekaterih analizah prvič predstavimo vsaj poglavitne rezultate arheološke raziskave srednjeveškega in novoveškega cerkvenega pokopališča, ki je največje do sedaj raziskano v Prekmurju. Z izbranimi grobovi se lotevamo posameznih tem, ki so za poznavanje prekmurske zgodovine in arheologije edinstvene in predstavljene prvič.

Slika 1: Cerkev Marijinega rojstva na Tišini med zaščitnimi arheološkimi izkopavanji pred obnovo ceste leta 2019 (foto: S. Sankovič / Pomurski muzej Murska Sobota (PMMS)).

ARHEOLOŠKE RAZISKAVE OB CERKVI MARIJINEGA ROJSTVA NA TIŠINI

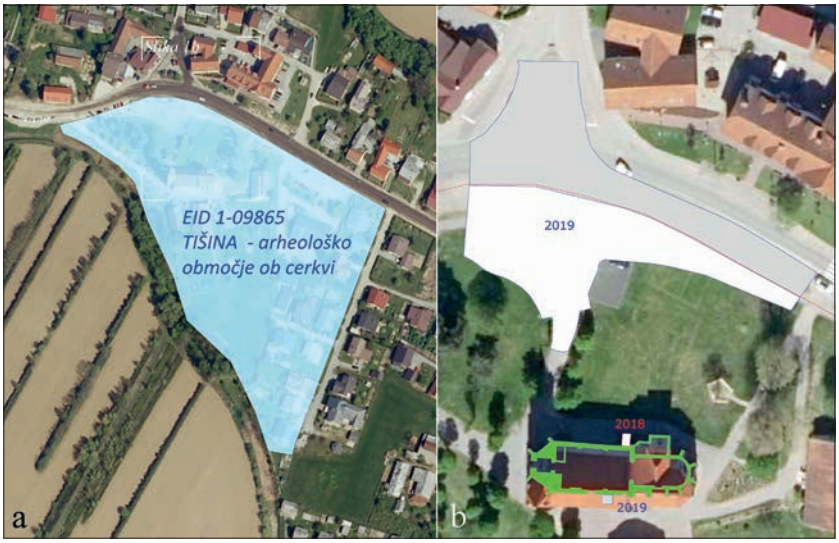
Arheološka izkopavanja so bila izvedena v letih 2018 in 2019 pod vodstvom avtorja članka in s sodelovanjem nekaterih sodelavcev Pomurskega muzeja Murska Sobota ter študentov. Prvo je bilo izvedeno pozno jeseni 2018 in spomladi 2019. Šlo je za izkop dveh testnih jarkov tik ob severnem in južnem temelju cerkvene ladje za ugotavljanje arheoloških plasti in globine temeljev zaradi predvidene sanacije fasade cerkve. Druga je bila zaščitna arheološka raziskava severno od cerkve, predvidena zaradi gradnje novega krožišča in obnove dovoza ter krajšega odseka ceste Murska Sobota – Petanjci, izvedena pa je bila med aprilom in junijem 2019 (slika 2).[1] Raziskanih je bilo okoli 2.400 m² površine.

Arheološko najdišče je bilo na območju dovoza proti cerkvi in krožišča močno uničeno z novoveškimi posegi v prostor, predvsem z različnimi komunalnimi vodi, najbolj z globokim in širokim izkopom za kanalizacijo. Na severnem delu smo z zaščitno arheološko raziskavo pričeli, ko so z gradbenimi stroji že začeli graditi cesto in delno uničili severozahodni del najdišča.

Na severnem delu je ležalo manjše prazgodovinsko grobišče z dvanajstimi grobovi iz časa kulture žarnih grobišč, ki jih datiramo v 10. in 9. stoletje pr. n. št.[2] Med gradivom je tudi veliko rimskodobnih najdb, predvsem odlomkov keramičnih posod in nekaj kosov strešne kritine – tegul, ki dokazujejo, da je bilo območje poseljeno tudi med 1. in 3. stoletjem. Naselbinskih plasti iz tega obdobja v izkopnem polju nismo odkrili, ker so bile najbrž uničene z vkopi za grobove in novejšimi posegi v prostor, morda pa so v neposredni bližini. Poleg večjega srednjeveškega in novoveš-

1 Naročnik prve raziskave je bila Župnija Tišina, druge pa Direkcija Republike Slovenije za infrastrukturo. Obe raziskavi sta posegali v enoto nepremične kulturne dediščine *Tišina – arheološko območje ob cerkvi* (EID: 1-09865). Zaradi večjega števila arheoloških ostalin smo območje raziskave razširili proti severu.

2 Sankovič, Grobišče.

Slika 2: Na levi je označeno zaščiteno območje Tišina – arheološko območje ob cerkvi. Na desni je tloris raziskanih površin z označenima testnima jarkoma ob cerkvi in izkopano površino severno od nje. S temno sivo je označeno območje razširitve raziskave severno od zaščitenega območja (načrt S. Sankovič / PMMS).

kega grobišča smo izkopali in dokumentirali ostanke poznosrednjeveških in novoveških stavb in naselbinskih plasti: temelje stavb, odpadne jame, jame za stebre stavb in nekaj ognjišč. Med njimi so tudi temelji nekdanje šole, ki je bila porušena v šestdesetih letih 20. stoletja.

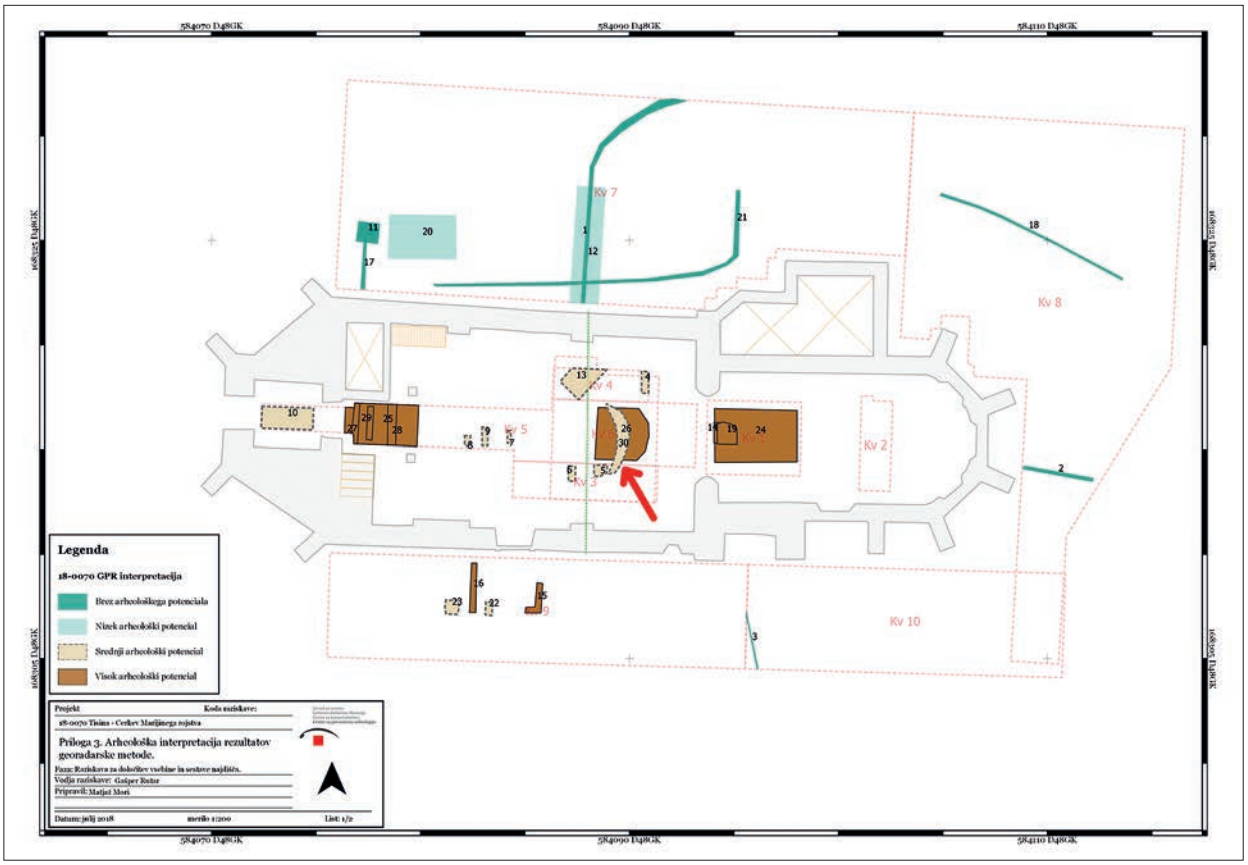
Arhiv najdišča, najdbe in kostne ostanke hrani Pomurski muzej Murska Sobota. Leta 2022 smo pred otvoritvijo občasne razstave o najdišču *Tišina grobov* na Tišini na lokalnem pokopališču v nišo za žare položili en moški in en ženski skelet ter ju tako ob prisotnosti katoliškega župnika in evangeličanskega škofa simbolično ponovno pokopali.[3]

RAZVOJ CERKVE IN GROBIŠČA

Cerkev Marijinega rojstva stoji na južnem robu nizke terase in je izpričana že v prvi pisni omembi vasi, pri čemer je kraj Tišina naveden z dvema imenoma. Leta 1347 se omenjajo jobagioni iz kraja *Mesynch* (tudi *Mysinch*), ki je po mnenju Ivana Zelka ležal poleg tišinske Marijine cerkve: »*... iobagiones de Mesynch, ... de ecclesia Sancte Marie de Mysniche*«.[4] Isti vir omenja kraj Tišina (*Tystina*).[5] Ivan Zelko meni, da je cerkev vsaj 200 let starejša od prve omembe, prvotno pa naj bi bila posvečena Marijinemu vnebovzetju.[6] Za trditev, da je cerkev toliko starejša, takrat še ni imel materialnih dokazov. Današnjo cerkev z zahodnim zvonikom, obsežno ladjo in precej dolgim prezbiterijem so ob prenovi večinoma datirali v 16. stoletje, vendar pa je bilo kasneje po natančnejši stavbni analizi ugotovljeno, da je poslopje, ki stoji še danes, vsaj delno nastalo sredi 15. stoletja, morda že okrog leta 1400.[7] Zanimiv prispevek k poznavanju stavbne zgodovine so dodali arheologi Centra za preventivno arheologijo Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije. Pri geofizikalnih raziskavah, ki so jih izvedli leta 2018 ob cerkvi in v njej, so v vzhodnem delu cerkvene ladje na globini dveh metrov zaznali morebitno zidano strukturo v obliki polkroga, ki bi lahko bila temelj apside starejše cerkve (slika 3).[8] Domnevo bi bilo treba potrditi z arheološkimi izkopavanji.

Na obstoj pokopališča ob cerkvi so že pred začetkom raziskav opozarjali pisni viri.[9] Arheologinja Pomurskega muzeja Murska Sobota Irena Šavel je leta 1987 izkopala manjši testni jarek zahodno od cerkve, v katerem je naletela na človeški skelet.[10] Da je ob cerkvi več gosto razporejenih grobov, se je pokazalo že pri izkopu prvega testnega jarka ob zunanjosti severne stene cerkvene ladje. Najplitkejše grobove smo našli na globini okoli 0,80 metra, najgloblji pa so bili več kot 2 metra pod današnjo površino tal. Na podlagi arheološke terenske raziskave in analize predmetov noše iz grobov lahko sklepamo, da najstarejši grobovi sodijo v 11. stoletje, če sklepamo na pojavnost obročkov s S-zanko, pa morda že v 10. stoletje. Na podlagi najdb iz grobov in radiokarbonskih datumov nekaterih skeletnih ostankov sklepamo, da se je visokosrednjeveško grobišče vsaj do konca 12. ali najkasneje do sredine 13. stoletja razprostiralo na večjem območju kot poznejše cerkveno pokopališče in je segalo do 60 metrov

3 Sankovič, *Tišina grobov*.
4 Zelko, *Historična topografija*, str. 63; Zelko, *Zgodovina Prekmurja*, str. 46.
5 Zelko, *Historična topografija*, str. 87.
6 Zelko, *Zgodovina Prekmurja*, str. 261.
7 Štefanac, Gotska arhitektura, str. 75.
8 Mori in Rutar, *Izvedba geofizikalnih*, str. 12.
9 Zelko, *Zgodovina Prekmurja*, str. 262.
10 Fotografije raziskave hranimo v arhivu Pomurskega muzeja Murska Sobota. O pokopališču: Zelko, *Zgodovina Prekmurja*, str. 262.

Slika 3: Rezultat geofizikalne raziskave Centra za preventivno arheologijo Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije. Z rdečo puščico je označena morebitna apsida (Mori in Rutar, Izvedba geofizikalnih, str. 12).

severno od cerkve.[11] Veliko grobov je bilo uničenih z novejšimi grobovi, novoveškimi stavbami in drugimi novoveškimi posegi v tla, najbolj na severnem delu raziskanega izkopnega polja. V visokem srednjem veku, najverjetneje v 13. stoletju ali pozneje, so cerkveno zemljišče zamejili s širokim jarkom.[12] Največja danes ohranjena širina jarka je bila 3,5 metra, ležal je 30 metrov severno od cerkve, nekoč pa je bil najverjetneje zapolnjen z vodo. Po izkopu jarka se je pokopavanje umrlih nadaljevalo izključno znotraj tega zamejenega območja, kar dokazuje tudi izredna zgostitev grobov okoli cerkve in do jarka (jarek je izrisan na sliki 4). Arheološke najdbe iz polnila jarka dokazujejo, da je bil najverjetneje zapolnjen v 16. stoletju.[13] Nekateri tovrstnim jarkom pripisujejo obrambno funkcijo, saj so se lahko prebivalci ob nevarnosti zatekli v edino trdno stavbo v kraju, cerkev.[14] V vizitacijskem zapisniku iz leta 1698 je navedeno, da je bilo pokopališče konec 17. stoletja obdano z leseno ograjo, česar pa z arheološko raziskavo nismo potrdili.[15] Pokopališče so malo pred letom 1778 prestavili na drugo lokacijo, in sicer zaradi prenatrpanosti,[16] ki jo potrjujejo tudi arheološke raziskave.

Pokopališča so v srednjem veku pogosto uporabljali kot odprt javni prostor za sejme in druge družabne dogodke, urejena pa so bila sredi naselja, kar je v skladu z vero povezovalo pokojnike s skupnostjo živih.[17] Najverjetneje je bilo tako tudi na Tišini, kjer je cerkev z jarkom ali pozneje z ograjo zamejenim območjem osrednja točka v vasi.

V dveh testnih jarkih ob cerkveni ladji ter pri zaščitnem izkopavanju pred gradnjo cest in krožišča smo izkopali 167 grobov, 33 v testnih jarkih ob cerkveni ladji in 134 severno od cerkve. Grobovi so bili usmerjeni zahod–vzhod, pokojniki pa praviloma položeni na hrbet z glavami na zahodni strani. Nekateri so imeli še delno ohranjene

11 Glej poglavje Pogrebne prakse v luči izbranih grobov in podpoglavje *Grob z naglavnimi obročki in najstarejša faza grobišča.*

12 Podoben jarek je bil najden ob cerkvi sv. Janeza v kraju Starý Plzenec na Češkem, opuščen je bil med 15. in 17. stoletjem (Čechura, Gestalt und Funktion, str. 217).

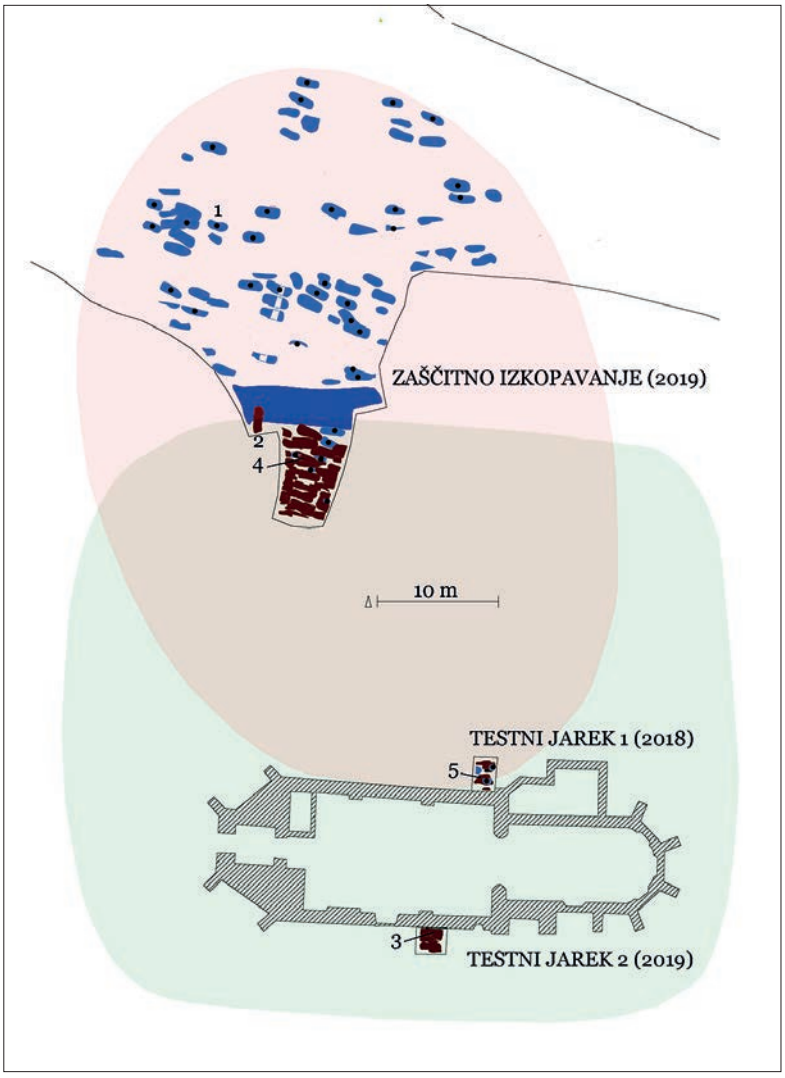
13 V ta čas namreč datiramo lonec inv. št. AI 14384/14 iz plasti, ki je zapolnjevala jarek. Primerjamo ga lahko z lonci tipa L9 s konveksno-konkavnimi ustji s ptujskega gradu in tam navedenimi analogijami (Lazar in Arh, *Končno poročilo*, str. 77).

14 Čechura, Gestalt und Funktion, str. 233.

15 Zelko, *Zgodovina Prekmurja*, str. 262.

16 Zelko, *Zgodovina Prekmurja*, str. 262.

17 Predovnik et al., *Cerkev sv. Jerneja*, str. 91.

Slika 4: Pokopališče ob tišinski cerkvi. S svetlo modro so označeni grobovi prvotnega grobišča do 13. stoletja (s pikami so označeni grobovi z najdenimi predmeti noše), z rjavo pa poznosrednjeveški in novoveški grobovi. S temno modro je označen jarek, ki je obdajal pokopališče. Označena sta tudi morebitna obsega prvotnega grobišča in poznejšega zamejenega pokopališča. S številkami so označeni v članku obravnavani grobovi (načrt: S. Sankovič / PMMS).

sledove lesa krste.[18] Nekaj grobov ni imelo ohranjenih skeletnih ostankov, pri njih smo samo na podlagi oblike in lege grobne jame predvidevali, da gre za grob. V teh primerih je šlo večinoma za starejše otroške grobove, kjer se skeleti niso ohranili. Imamo pa tudi primer groba odrasle osebe, v katerem skeletni ostanki niso bili ohranjeni, ohranil pa se je del železnega naglavnega obročka, ki je pripadal naglavnemu nakitu. V raziskanih grobovih so bili odkriti skeletni ostanki 184 posameznikov iz srednjega in novega veka. Gre za tipično srednjeveško in novoveško pokopališče ob cerkvi z zelo veliko intenziteto pokopavanja na fizično zamejenem območju,[19] v našem primeru s širokim obodnim jarkom. Novejši pokopi so nekatere starejše grobove skoraj v celoti uničili, zato so se *in situ* ohranili le deli skeletov. Grobov, ki smo jih zaznali na veliki globini tik ob profilih izkopa in so v izkopno polje segali samo z manjšim delom ter niso bili ogroženi z gradbenimi deli, nismo izkopali.[20]

Zaradi prostorske omejenosti površine raziskave težko ocenimo obseg območja pokopališča, saj smo lahko samo na severnem delu dokumentirali mejo prvotnega grobišča in nekaj več kot 12-metrski potek obodnega jarka poznejšega pokopališča. Severno od jarka so bili samo grobovi prvotnega grobišča, ki niso bili prostorsko zgoščeni in zamejeni z jarkom. Na tem delu smo na približno 580 m² raziskane površine izkopali 78 grobov, kar znese 0,13 groba na kvadratni meter. Najjužnejši grobovi tega grobišča so ležali tik ob severnem temelju cerkvene ladje, zato predvidevamo, da se je razprostiralo od današnje cerkve proti severu na območju, velikem vsaj 2.000 m² (slika 4). Če izračunano gostoto grobov pomno-

18 Nekateri grobovi odstopajo od tovrstne prakse pokopavanja. Glej podpoglavje *Grob s pokopom na trebuhu – odstopanje od običajnih pogrebnih praks.*

19 Glej omembo podobnih grobišč v: Rihter in Rihter, Digitalno orodje, str. 8.

20 To je razvidno iz arhiva arheološkega najdišča in terenske dokumentacije. Kot primer lahko navedemo grob s terensko oznako SE 523/524, ki je v izkopno polje segal samo s severovzhodnim vogalom.

žimo s to površino, je število grobov 260. Ker moramo upoštevati novoveške posege in uničenje nekaterih grobov, je bilo njihovo število zanesljivo večje. Dosti večja je gostota grobov na območju, zamejenem s cerkvenim jarkom, kjer smo na dovozu proti cerkvi in v obeh testnih jarkih na približno 56 m² veliki raziskani površini izkopali 86 visokosrednjeveških in novoveških grobov; gostota teh grobov je 1,5 groba na m². Ti grobovi so zanesljivo južno, zahodno[21] in severno od cerkve, verjetno pa tudi vzhodno od nje. Pokopališče, ki je bilo zamejeno z jarkom, se je razprostiralo na vsaj 2.500 m² površine. S predvideno enako gostoto grobov po celotni površini je okoli tišinske cerkve na z jarkom zamejenem območju skoraj 4.000 vsaj delno ohranjenih grobov.

POGREBNE PRAKSE V LUČI IZBRANIH GROBOV

Rezultati arheološke raziskave so bili predstavljeni na občasni razstavi na Tišini in v razstavišču *Stolp* v prostorih Pomurskega muzeja Murska Sobota ter v brošuri, ki je spremljala razstavo,[22] prazgodovinsko grobišče je bilo objavljeno v Arheološkem vestniku,[23] najdišče pa kot celota še ni bilo objavljeno. Za ta članek smo izbrali pet grobov iz različnih obdobij visokega srednjega in novega veka.

Grob z naglavnimi obročki in najstarejša faza grobišča

Približno 40 metrov od cerkve je ležal ženski grob, ki je v izbor vključen kot tipičen predstavnik najzgodnejših grobov na tem pokopališču (slika 4: grob 1).[24] V njem je bil zelo slabo ohranjen skelet odrasle ženske.[25] Pokojnica je bila položena v grob v iztegnjeni legi na hrbet z glavo proti zahodu (slika 5). V grobu je bil najden trakast prstan iz bakrene zlitine, pokojna pa je imela tudi t. i. naglavne obročke (obsenčnike), ki so jih ženske nosile privezane na naglavne trakove, spletene v lasne kite ali kako drugače (slika 6). Gre za okrogle obročke, ki so imeli en rob ravno prirezan, drugi pa skovan v zanko v obliki črke S (S-zanko). V grobu je bilo šest srebrnih naglavnih obročkov, po trije so bili najdeni *in situ* ob levi in desni strani lobanje, vsi pa so veliki, saj imajo premer več kot 6 centimetrov. Tovrsten nakit različnih premerov je značilen za žensko nošo na širokem območju večinoma Panonske nižine od vzhodne Slovenije, Madžarske, jugozahodne Slovaške, severne in vzhodne Hrvaške, Vojvodine in vse do zahodne Romunije.[26]

Na grobiščih iz tega časa večinoma izstopajo nakitni predmeti: ogrlice, zapestnice, predvsem pa različne variante uhanov/obsenčnikov in prstanov.[27] Grobišča v Sloveniji predstavljajo zahodni rob pojavnosti grobišč s tovrstnimi predmeti, eno prvih odkritih grobišč s takšnim nakitom pa je bilo na Hajdini pri Ptuju.[28] Obsenčniki iz našega groba so značilen nakit visokega srednjega veka. Imajo širok časovni razpon uporabe, od sredine 10. do začetka 13. stoletja, pri čemer naj bi bili v 10. stoletju v rabi večji, od 11. stoletja pa se poleg velikih pojavljajo tudi takšni z manjšim obsegom.[29] Vzorec kosti pokojnice iz našega groba je bil datiran z radiokarbonsko metodo, ki je pokazala časovni razpon od druge četrtine 11. do začetka 13. stoletja.[30]

Težko trdimo, da so najstarejši grobovi na Tišini pokopani že v krščanski tradiciji, saj je običaj

21 Raziskava Irene Šavel (glej opombo 10).

22 Sankovič, *Tišina grobov*.

23 Sankovič, Grobišče.

24 Terenska oznaka groba je Tišina – cesta: SE 048/049. Lokacije grobov na pokopališču so na sliki 4 označene s številkami 1–5.

25 Osteološko in paleopatološko analizo kostnih ostankov je izvedla Tamara Leskovar (Leskovar, *Osteološka in paleopatološka*, str. 23).

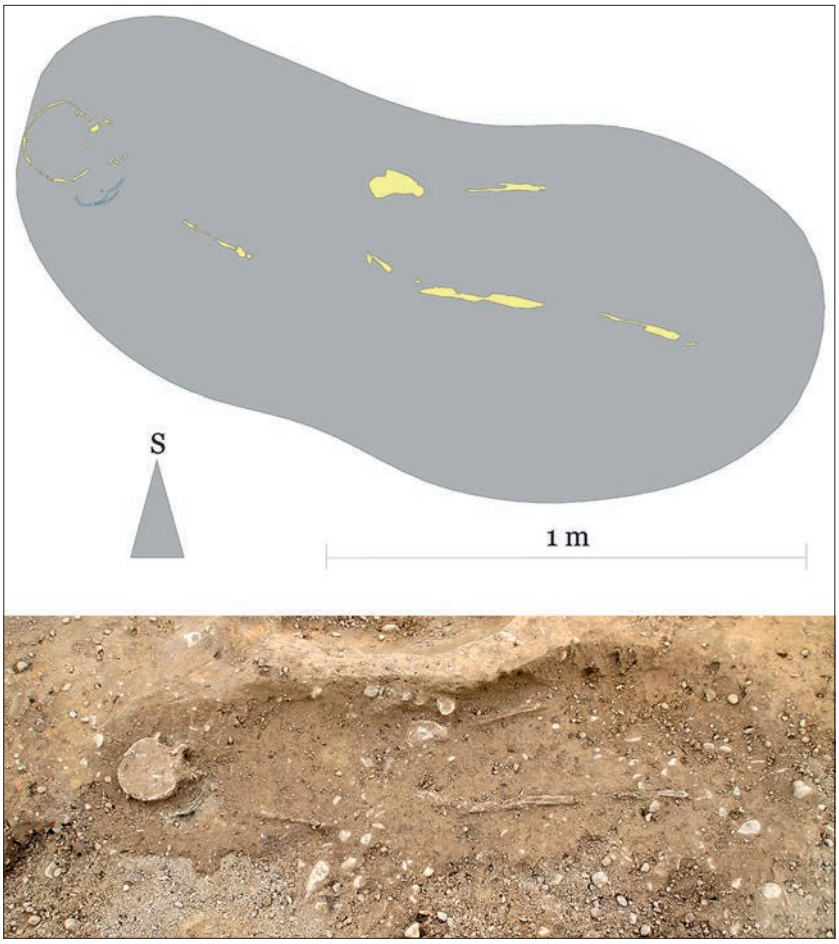
26 Številna grobišča s tovrstnim nakitom in drugimi predmeti so bila izkopana v Panonski nižini, pojavnost te noše pa so arheologi iz slovanskih in madžarskih držav v preteklosti razlagali po svoje, temu kulturnemu pojavu pripisovali nacionalne značilnosti ter vlekli povezave bodisi iz bizantinske ali avarske tradicije. Tako se je med jugoslovanskimi in predvsem hrvaškimi arheologi uveljavil termin belobrdska kultura, poimenovana po najdišču v okolici Osijeka. Madžarski arheologi so na podlagi dejstva, da predvsem med starejšimi grobovi najdemo take z nomadskimi značilnostmi (priloženi loki, puščice, pokopi s konji idr.), to obdobje označevali kot staromadžarski horizont, obdobje Arpadovičev idr. (Radišić, O opravdanosti termina, str. 265 ss (s citati)). Vsa ta poimenovanja slovanskih, madžarskih in drugih arheologov so po našem mnenju vprašljiva, predvsem pa je problematična uporaba termina arheološka kultura (Radišić, O opravdanosti termina, str. 287). Dejstvo je, da lahko predvsem izmed predmetov iz grobišč v Panonski nižini od konca 10. stoletja dalje od preostale Evrope izluščimo drugačne arheološke sledove, ki se kažejo v nakitnih predmetih iz ženskih in tudi moških grobov, vendar jim težko pripišemo etnično pripadnost. Pojavnost teh predmetov lahko razumemo kot kulturno-časovni fenomen (ali modo), ki je zajel širši srednje- in vzhodnoevropski prostor.

27 Glej referenčni tipokronološki študiji, v katerih so predstavljeni različni tipi predmetov s tovrstnih grobišč: Giesler, Untersuchungen zur Chronologie; Tomičič, Ranosrednjovjekovno groblje.

28 Knific in Tomanič Jevremov, Srednjeveško grobišče, str. 162 s citatom.

29 Tomičič, Ranosrednjovjekovno groblje, str. 293.

30 Radiokarbonska analiza vzorca kosti skeleta iz groba Tišina – cesta SE 048/049 (Poz-136479): konvencionalna starost 920±30 BP; kalibrirana starost 1035–1210 AD (2σ; 95,4-odstotna verjetnost) oziroma 1045–1166 AD (1σ; 68,3-odstotna verjetnost).

Slika 5: Fotografija in tloris groba št. 1 z naglavnimi obročki. Desno od lobanje trije obsenčniki in situ (grob: Tišina – cesta: SE 048/049) (foto in načrt: S. Sankovič / PMMS).

pokopavanja v iztegnjeni legi na hrbtu z glavo na zahodni strani groba tudi v Prekmurju tipičen že za poganske grobove od 7. stoletja naprej.[31] Najverjetneje je prisotnost grobov s sočasnim cerkvenim objektom dokaz, da so že najstarejši grobovi na Tišini obdajali cerkev, katere obstoj je treba še dokazati, kar pa je velikokrat problematično, kot vidimo pri nekaterih raziskanih pokopališčih na Češkem.[32] Do arheoloških raziskav tišinskega grobišča je bila iz Pomurja znana samo ena najdba predmetov iz tega obdobja. V Veržeju so leta 1923 našli štiri podobne srebrne obsenčnike, ki so verjetno iz uničenega groba, hrani jih Pomurski muzej Murska Sobota.[33] Leta 2021 je bil v bližini cerkvenega pokopališča ob cerkvi sv. Nikolaja v Murski Soboti v naselbinski plasti najden še en bronast obsenčnik s S-zanko.[34] Na Tišini smo v 37 grobovih našli predmete, ki spadajo k moški, predvsem pa k ženski noši in jih lahko okvirno datiramo od 11. do začetka 13. stoletja. Radiokarbonske analize šestih grobov z nakitnimi predmeti so pokazale datacije večinoma med drugo četrtino 11. stoletja in prehodom 12. v 13. stoletje, pri enem analiziranem grobu celo do sredine 13. stoletja. Grobovi s temi predmeti se razprostirajo na območju od testnega jarka 1 pri severni steni cerkvene ladje (3 grobovi) do skrajnega severnega roba grobišča. Na območju severno od cerkvenega jarka so vsi grobovi, ki smo jih dokumentirali, vsebovali pa so bodisi nakit ali druge predmete iz tega obdobja. Prav zaradi tega sklepamo, da se je prvotno grobišče razprostiralo na precej večjem območju kot poznejše poznosrednjeveško in novoveško, kjer je potem intenziteta pokopavanja dosti večja kot na prvotnem grobišču.[35] Če grobo-

31 Največje zgodnjesrednjeveško predkrščansko grobišče pred raziskavo na Tišini je bilo izkopano na ledini Plese v Murski Soboti, kjer je bilo dokumentiranih 31 grobov, usmerjenih zahod–vzhod ter datiranih med 8. in 10. stoletje. Tudi na tem grobišču od običajnega ritusa pokopa odstopa en grob, v njem je bila pokopana pokojnica v skrčenem položaju (glej Sankovič, *Za vedno na Plesah*). Zgodnjesrednjeveška grobišča s skeletnimi pokopi v Prekmurju so: Nova tabla pri Murski Soboti: Guštin, Slovansko skeletno grobišče, str. 53–69; Ivanci: Kerman, Rimski in slovanska, str. 93–103; Plese v Murski Soboti: Sankovič, *Za vedno na Plesah*; Brezje pri Turnišču: Novšak et al., *Brezje pri Turnišču*, str. 30–32.

32 Čechura, Gestalt und Funktion, str. 213–214. Glej tudi poglavje: *Grob s pokopom na trebuhu – odstopanje od običajnih pogrebnih praks*.

33 Kerman, Zlata doba, str. 43.

34 Kerman, *Sobota pred Sobotov*, str. 21.

35 Vzporednice lahko vlečemo z grobiščem okoli župnijske cerkve v Kranju, kjer prav tako prostorsko večje zgodnjesrednjeveško grobišče, katerega začetki so sicer

Slika 6: Srebrni naglavni obročki in prstan iz groba št. 1 (foto: S. Sankovič / PMMS).

vom s pridatki iz tega obdobja prištejemo še tiste, ki ležijo severno od pokopališkega jarka in so brez najdb, za katere domnevamo, da spadajo v isto obdobje, se število povzpne do 81 raziskanih grobov, kar pomeni, da gre za eno večjih raziskanih visokosrednjeveških grobišč v vzhodni Sloveniji.[36]

Grob s pokopom na trebuhu – odstopanje od običajnih pogrebnih praks

V krščanstvu se je zgodaj uveljavil pokop v smeri zahod–vzhod. Po krščanskem verovanju smrt ne predstavlja konca, ampak začetek večnega življenja, pokop pa so spremljali ustaljeni običaji. Pri pokopu pokojnik leži na hrbtu z glavo na zahodni strani groba, tako da gleda proti vzhodu, ki je simbolno najvišje vrednotena smer neba; na vzhodu leži Jeruzalem, od tam pa prihaja Kristus Odrešenik. Pomembna je tudi predpostavka celovitosti telesa za njegovo ponovno vstajenje. Spoštovanje teh normativov je bilo za kristjane v srednjem veku zelo pomembno.[37]

Velika večina pokopanih na tišinskem pokopališču je bila položena v grobove na zgoraj opisan način, med dokumentiranimi grobovi pa je nekaj odstopanj od običajnih praks. V časovno nedoločljivem, delno uničenem grobu dobrih 27 metrov severno od cerkve na robu cerkvenega pokopališča je bil pokopan otrok, star 4,5 do 5,5 leta,[38] ki je bil položen na hrbet v smeri vzhod–zahod z glavo na vzhodnem delu groba. V testnem jarku 2 ob južni steni cerkvene ladje smo izkopali tri grobove drugega zraven drugega, ki so bili usmerjeni sever–jug, umrli so bili položeni v grob na hrbet z glavami na severnem delu groba.[39] Vsi pokopani so bili odrasli, dve ženski in en moški.

Najbolj je izstopal grob, ki se je od drugih razlikoval po mikrolokaciji, usmerjenosti in položaju pokojnika v grobu (slika 4: grob št. 2).[40] Ležal je na skrajnem severnem robu cerkvenega pokopališča, vkopan je bil nekoliko stran od ostalih grobov, zgoščenih na pokopališču, v že zapolnjen jarek, ki je zamejeval grobišče, morda izven takrat ograjenega pokopališča. Posebnost groba je tudi njegova usmerjenost sever–jug. V tem grobu je bil pokopan moški, star med 40 in 50 let, ki je bil položen na trebuh, roke je imel sklenjene pod trebuhom, obraz obrnjen v dno groba, glava pa je bila na severnem delu groba (slika 7). V grobu nismo našli pridatkov ali delov noše.

Med časovno določljivimi najdbami v zasutju groba izstopajo odlomki ustij loncev. Najmlajša med njimi so visoko profilirana ustja z ležiščem za

starejši od našega, nasledi zgoščeno pokopališče iz visokega srednjega veka in novega veka. Glej: *Izkopavanja srednjeveškega in zgodnjenovoveškega grobišča*; *Arheološka raziskovanja grobov najdišča Župna cerkev*; *Začetek in konec*.

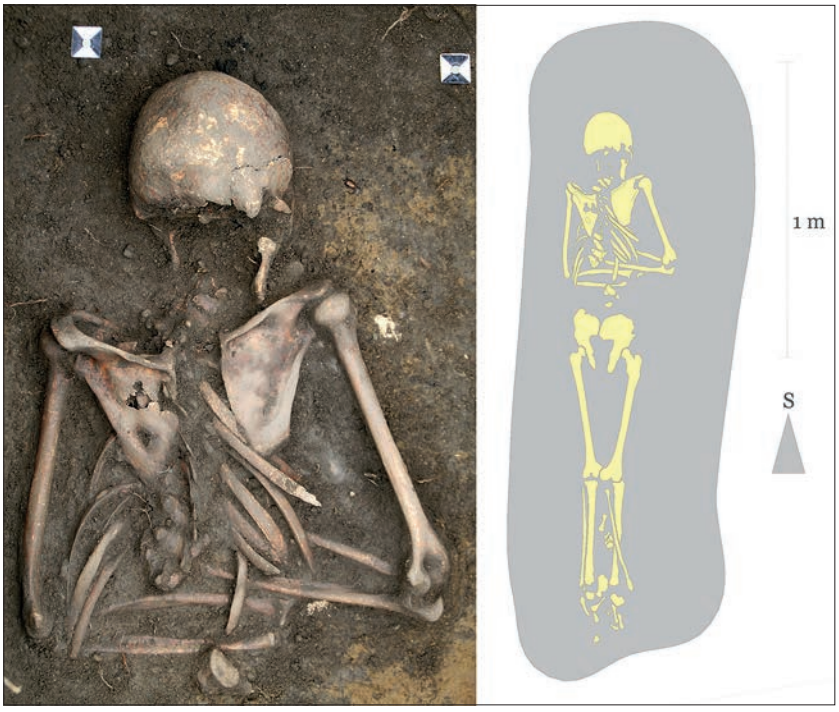
36 Večje grobišče je bilo izkopano na ptujskem gradu, vendar je tam časovni razpon grobov nekoliko daljši (gl. Korošec, *Nekropola na ptujskem gradu*).

37 Gilchrist, Transforming Medieval Beliefs, str. 380; Predovnik et al., *Cerkev sv. Jerneja*, str. 55; Milosavljevič, Arheološka evidencija, str. 835.

38 Terenska oznaka groba je Tišina – cesta: SE 252/253.

39 Terenske oznake grobov so Tišina – cerkev: SE 066/067, SE 068/069 in SE 092/093.

40 Terenska oznaka groba je Tišina – cesta: SE 242/243.

Slika 7: Fotografija in tloris groba št. 2 s pokojnikom na trebuhu (grob: Tišina – cesta: SE 242/243) (foto in načrt: S. Sankovič / PMMS).

pokrov, okvirno datirana med 14. in 17. stoletjem.[41] Glede na to, da je bil jarek zapolnjen v 16. stoletju ali pozneje, predvidevamo, da je bil pokojnik iz tega groba pokopan v 16. stoletju ali kasneje. V prid dataciji groba od 16. stoletja naprej govori tudi statistika, sicer izdelana za tovrstne grobove za nemško govoreče dežele (Avstrija, Nemčija in Švica), kjer je število grobov, ki ležijo ob pokopališčih in so usmerjeni sever–jug, največje ravno med 16. in 19. stoletjem.[42]

Grobovi, ki nasproti večini drugih kažejo odklonske prakse, niso redki, na grobiščih se pojavljajo že od prazgodovine naprej. Tudi na visokosrednjeveških in novoveških pokopališčih jih je nekaj, večinoma pa imajo negativno konotacijo. Raziskovalci jih povezujejo z drugačnostjo, invalidnostjo oziroma telesnimi hibami, poklicem ali poreklom oseb, ki so v določeni skupnosti veljale za nenavadne ali drugačne, morda pa tudi s smrtjo, ki ni bila v skladu s prevladujočimi načini umiranja, kot so samomor, usmrtitev in utopitev.[43]

V omenjenem članku avtorji poudarijo, da je bilo največ tovrstnih pokopov v nemških deželah Brandenburg in Mecklenburg-Predpomorjanska, ki so bile v preteklosti slovanske, grobovi pa so mlajši od 12./13. stoletja, torej datirani že v obdobje po uveljavitvi krščanstva.[44] Evropska etnologija in običaji poznajo dve vrsti t. i. »mrtvega povratnika«. Prvi je »Wiedergänger« (nem.), ki naj bi se fizično vrnil v svet živih, bodisi zaradi maščevanja bodisi zato, ker njegova duša še ni bila odrešena. Za »Nachzehrerja« (nem.) pa so verjeli, da je ostal v grobu in iz njega škodil živim. Tovrstno verovanje je največkrat izhajalo iz smrti, povezane s samomorom ali nesrečo; s tem izrazom je bil pogosto označen tudi prvi iz skupine umrlih za isto boleznijo.[45] V Prekmurju so še v času po drugi svetovni vojni marsikje verjeli, da se mrtvi lahko vrnejo in prikazujejo (*rogatajo*), in se tega bali, zato so obstajali različni običaji, s katerimi naj bi preprečili vračanje iz onostranstva. Najpogostejša praksa je bila plačilo maše, zanimiv primer pa je prikazovanje umrlih nekrščenih otrok – t. i. *brezglavjekov*, ki si se jih rešil tako, da si stopil v kolovoz.[46]

Dejanskih razlogov za takšen pokop in druge atipične grobove ni mogoče zanesljivo ugotoviti. Osteološka in paleopatološka analiza skeleta iz tega groba ni pokazala fizičnih posebnosti umrlega, zaradi katerih bi morda pokojnik odstopal od ostalih in bil odrinjen na rob srednjeveške ali novoveške skupnosti v tišinski župniji. Tovrstni izstopajoči grobovi se pojavljajo po vsej Evropi,[47] podlaga tovrstnim pokopom pa so podobni, vendar regionalno različni običaji, ki se manifestirajo v sorodnih materialnih praksah.

41 Naša lonca z inv. št. AI 14363/4 in AI 14363/8 lahko primerjamo z lonci tipa L10 z gradu Borl in tam omenjenimi primerjavami: Lazar et al., *Končno poročilo*, str. 64–65 in Lazar et al. Grad Borl, str. 40–41.

42 Alterauge et al., Between belief.

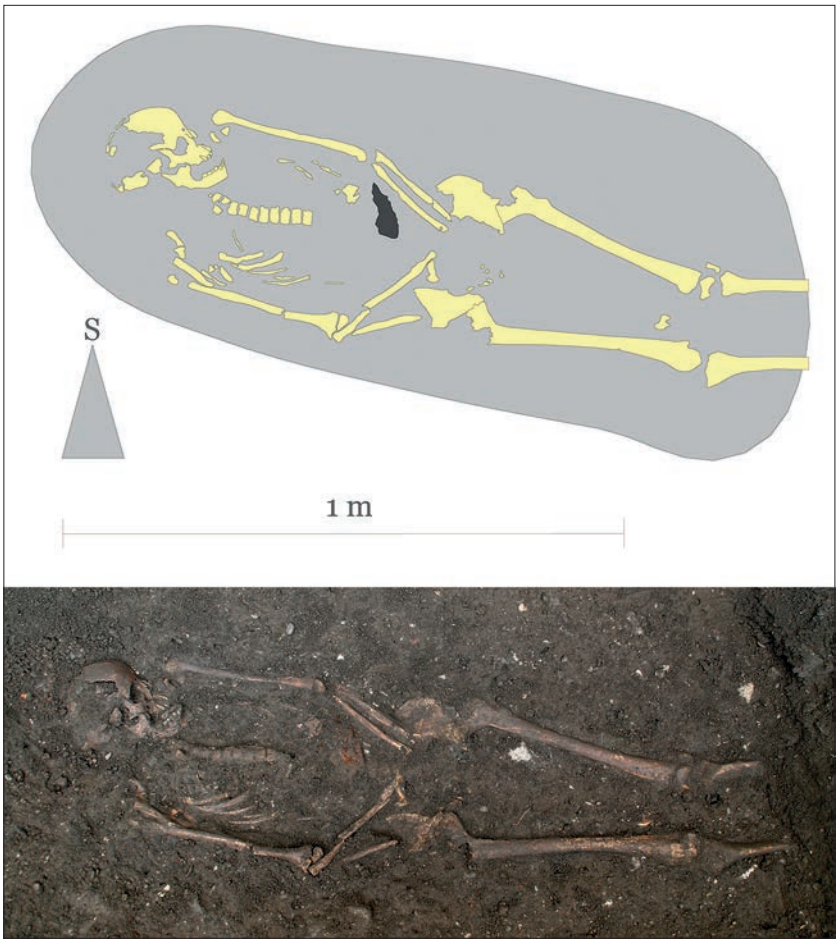
43 Alterauge et al., Between belief, str. 2–3.

44 Alterauge et al., Between belief, str. 24.

45 Alterauge et al., Between belief, str. 24–25.

46 Pšajd, *Čez ta prag*, str. 220–227.

47 Za Avstrijo, Švico in Nemčijo glej: Alterauge et al., Between belief; za Srbijo glej: Milosavljevič, Arheološka evidencija.

Slika 8: Fotografija in tloris groba št. 3 s prstanom (grob: Tišina – cerkev: SE 084/085) (foto in načrt: S. Sankovič / PMMS).

Grob s prstanom z motivom sklenjenih rok – zakonska simbolika

V testnem jarku 2 je bil 0,20 m od južnega temelja cerkvene ladje na globini 1,5 m odkrit grob ženske, stare 16 (±1) let (slika 4: grob št. 3).[48] V grob je bila položena na hrbet z glavo proti zahodu, imela pa je ohranjene dele noše (slika 8).

Poleg zelo slabo ohranjenega železnega predmeta na pasu, morda ostanka pasne spone, in obročka iz bakrove zlitine, najdenega pod desno podlahtnico, smo na območju medenice odkrili prstan iz bakrove zlitine, verjetno medenine. Na katerem prstu je bil prstan, ni jasno, saj sta bili dlani pokojne položeni druga čez drugo na medenici, kosti dlani in prstov pa niso bile ohranjene.

Na prstanu je na razširitvi luknja v obliki romba, na vsaki strani pa je upodobitev motiva zvestih rok (lat. *dextrarum iunctio*) (slika 9).[49] Na splošno velja, da je bil prstan v srednjem veku najpogosteje nošen nakit. Razlogi za to so različni, nosili so ga kot okras, za pečatenje pisem in dokumentov, kot amulet, znak vere, ljubezni idr.[50] Motiv zvestih rok je star, najdemo ga že na rimskih novcih in prstanih od 2. stoletja naprej.[51] Simboliziral naj bi zanesljivost, vzajemno zaupanje in spoštovanje dogovora. Pogosto jih interpretirajo kot zaročne ali poročne prstane, mnenja o tem pa so deljena.[52] Motiv *dextrarum iunctio* na obravnavanem prstanu verjetno kaže na njegovo poročno funkcijo, saj je na srednjeveških upodobitvah pogosto povezan s poročnim obredom in izmenjavo zaobljub med zakoncema.[53] Podobne prstane so našli na pokopališču okoli farne cerkve v Kranju.[54]

Čeprav bi mladost pokojnice lahko vzbujala dvom o razlagi prstana kot poročnega, podatki popisa prebivalstva Kraljevine Ogrske iz leta 1869 kažejo, da je bil znaten delež žensk, starih od 15 do 19 let, že poročen. Zato tudi pokojničina starost približno 16 let takšni interpretaciji ne nasprotuje.[55] Pokojna v grobu s prstanom zaobljube je bržkone umrla precej pred omenjenim popisom prebivalstva, vendar groba ne moremo natančno datirati. Vzorec kosti iz najglobljega groba v testnem jarku 2 je bil datiran z radiokarbonsko

48 Terenska oznaka groba je Tišina – cerkev: SE 084/085.
49 Županek, Rimska Emona, str. 251.
50 Lebar, Obročasti nakit, str. 23 s tam citirano literaturo.
51 Lebar, Obročasti nakit, str. 10.
52 Županek, Rimska Emona, str. 251.
53 Wettlaufer, Visual Representations, str. 99.
54 *Začetek in konec,* str. 77 (grob 1953_z0115: 1), 241 (grob 2012_x0249 (F03): 1) idr.
55 Őri in Pakot, *Residence patterns*, str. 18–19.

Slika 9: Fotografija prstana z motivom sklenjenih rok (foto: T. Vrečič / PMMS).

metodo ter časovno umeščen med koncem 15. in prvo polovico 17. stoletja.[56] Obravnavani grob s prstanom ni bil vkopan neposredno nad tem grobom, bil je plitkejši, kar lahko razlagamo kot izogibanje neposrednemu poseganju v starejše grobove, pogosto s še neskeletiziranim okostjem. Grob in prstan lahko okvirno datiramo v pozni srednji ali zgodnji novi vek.

Grob s svetinjicama – ljudska pobožnost in romarska tradicija

Približno 26 metrov severno od cerkve je bila v grobu pokopana 40 do 45 let stara ženska (slika 4: grob št. 4).[57] Ob izkopu sta bila še delno ohranjena rob in dno lesene krste (slika 10). Na prsnem delu so bile v nizih odkrite omega zanke in spenci za spenjanje oblačil, pod lobanjo je bila bucika oziroma igla za spenjanje tančice ali pokrivala. Vsi predmeti so iz bakrene zlitine.

Najzanimivejša predmeta sta bili svetinjici iz bakrene zlitine. Eno smo odkrili pod levim komolcem, drugo pa na desni strani prsnega koša. Obe sta elipsaste oblike. Tista, ki je bila najdena na prsnem košu, je zelo slabo ohranjena; je namreč tako obrabljena, da podobi na obeh stranicah nista vidni, je pa na njiju ohranjen tekstil, ki delno prekriva površino. Ušesce za pritrditev na verižico je vzporedno s ploščatima površinama s podobama. Pri drugi svetinjici, najdeni pod levim komolcem, je ušesce nameščeno pravokotno na ploščato površino (slika 11). Obe podobi sta precej obrabljeni, kar prav tako kot pri prvi kaže na dolgotrajno uporabo. Na eni strani je podoba Marije z detetom (verjetno Marije Loretske), na drugi pa svetega Janeza Nepomuka.[58] Na obeh straneh je na zunanjem robu delno ohranjen nečitljiv napis. Datirana je v 17. stoletje.[59]

Tovrstne majhne spominske medalje so prodajali v romarskih krajih, od koder so jih ljudje prinašali domov kot materialni dokaz o opravljeni zaobljubi. Njihov namen je različen; so simbol pripadnosti veri, kažejo na zaobljubo ali čaščenje svetnika idr., služile pa so tudi kot okras.[60] Obrabljenost lahko razlagamo kot posledico dolgotrajnega nošenja svetinjic.

Opisani svetinjici sta edina nabožna predmeta, najdena *in situ* v raziskanih poznosrednjeveških in novoveških grobovih na Tišini. V isto kategorijo predmetov umeščamo še obesek v obliki križa, odkrit v prekopani plasti nad enim izmed grobov z upodobitvijo Marije in napisom MARIA ter križanega z napisom INRI.[61]

Če tišinsko primerjamo z v celoti raziskanim pokopališčem okoli župnijske cerkve v Kranju, kjer je bilo dokumentiranih skoraj 3.000 grobov, je tam tovrstnih nabožnih predmetov mnogo več, našli so jih nekaj manj kot 300.[62] Veliko predme-

56 Gre za grob z oznako Tišina – cerkev SE 102/103. Radiokarbonska analiza vzorca kosti skeleta (Poz-136477): konvencionalna starost 325±30 BP; kalibrirana starost 1483–1642 AD (2σ; 95,4-odstotna verjetnost) oziroma 1508–1636 AD (1σ; 68,3-odstotna verjetnost).

57 Terenska oznaka groba je Tišina – cesta: SE 373/374.

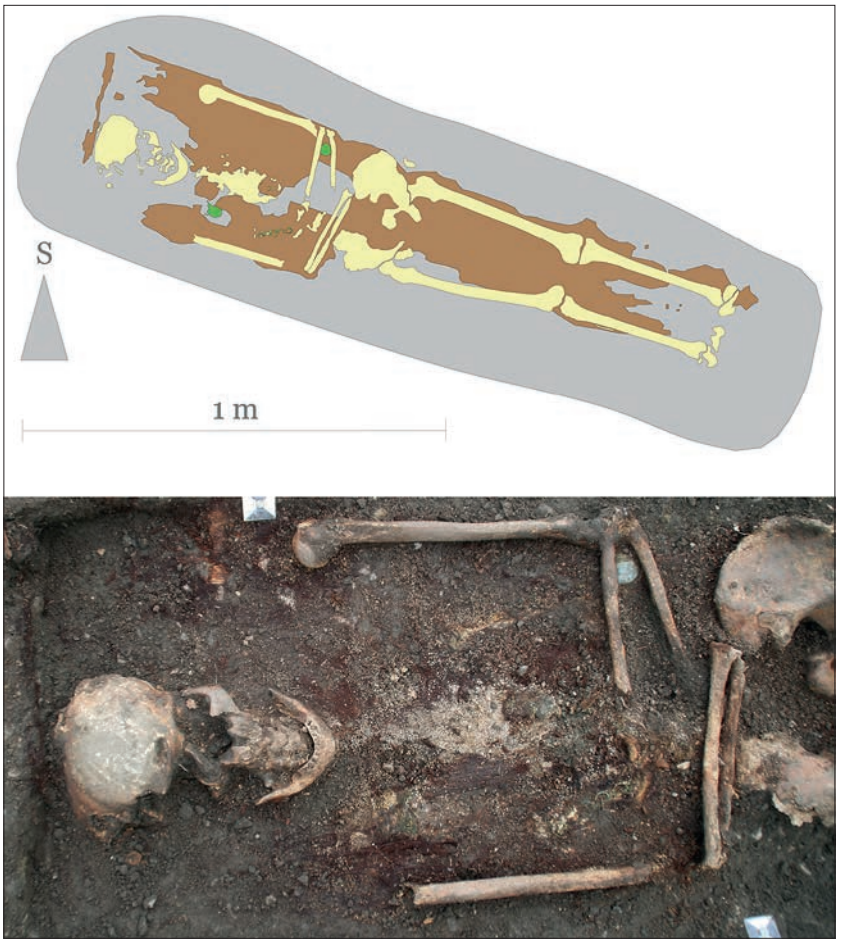
58 Darko Knez iz Narodnega muzeja Slovenije je na našo prošnjo svetinjico opredelil. Najverjetneje gre za Marijo Loretsko iz 17. stoletja. Za opredelitev se mu še enkrat zahvaljujem.

59 Glej prejšnjo opombo.

60 Knez, *Svetinjice iz zbirke*, str. 18.

61 Sankovič, *Tišina grobov*, str. 5.

62 *Izkopavanja srednjeveškega in zgodnjenovoveškega grobišča*; *Arheološka raziskovanja grobov najdišča Župna cerkev*; *Začetek in konec*.

Slika 10: Fotografija in tloris groba št. 4 s svetinjicama (grob: Tišina – cesta: SE 373/374). In situ sta vidni svetinjici, pod levim komolcem je svetinjica Marije Loretske, na desnem delu prsnega koša pa neopredeljiva svetinjica (foto in načrt: S. Sankovič / PMMS).

tov je sicer brez točnih najdiščnih podatkov, zato številnih svetinjic niso mogli pripisati točno določenim grobovom. Izračunamo lahko, da je to nekaj manj kot ena svetinjica na 10 grobov; nekateri grobovi so jih vsebovali več. V tišinskih 86 poznosrednjeveških in novoveških grobovih je statistika drugačna: z obema svetinjicama je to le ena svetinjica na nekaj več kot 40 grobov. Njihovo majhno število je morda povezano s socialnim statusom lokalnega prebivalstva, saj si večina ljudi romanja v oddaljene kraje najbrž ni mogla privoščiti, verjetno pa tudi z oddaljenostjo Tišine od večjih romarskih središč. Razlog za pomanjkanje devocionalij bi morda lahko iskali tudi v močni reformaciji in številu evangeličanov, ki niso uporabljali tovrstnih nabožnih predmetov. Še leta

Slika 11: Obe strani svetinjice, domnevno Marije Loretske (foto: T. Vrečič / PMMS).

Slika 12: Fotografija in tloris otroškega groba št. 5 (grob: Tišina – cerkev: SE 024/025) (foto in načrt: S. Sankovič / PMMS).

1670 je bila tišinska cerkev evangeličanska, saj je bila na Tišini izvedena protestantska sinoda, vizitacijski zapisnik iz leta 1778 pa v župniji navaja 1.254 katoličanov in 450 evangeličanov.[63]

Otroški grob – demografske in zdravstvene značilnosti skupnosti[64]

Poleg t. i. klasičnih arheoloških stratigrafskih analiz, analiz razporeditve grobov, položajev pokojnih v grobovih, predmetov noše iz grobov in podobno so bile izvedene tudi osteološke in paleopatološke analize. Te so dale dragocene podatke o pokopanih na Tišini, kot so spol umrle osebe, starost, telesna višina in morebitne patološke spremembe, ki so vidne na kosteh in kažejo na zdravstvene težave.

Blizu severne stene cerkvene ladje je ležal majhen grob (slika 4: grob št. 5), v katerem je bil skelet 1,5 do 2,5 leta starega otroka (slika 12).[65] Najdba ni presenetljiva, saj je to le eden izmed 38 dokumentiranih otroških skeletov na Tišini, kar nanese približno eno petino vseh analiziranih skeletov. Z raziskanih pokopališč po Evropi je znano, da so za pokope otrok pogosto izbrali določene lokacije znotraj pokopališkega prostora, tako so v skandinavskih deželah pogostejši ob cerkvenih stenah ali na zahodnih delih pokopališč. Podobno je bilo v Franciji, kjer je bilo pokopavanje otrok ob cerkvah ustaljena praksa.[66] V srednji Evropi so dojenčke pogosto pokopavali v kotu med prezbiterijem in ladjo.[67] Zdi se, da je podobno tudi na Tišini, saj je od 44 analiziranih skeletov iz testnih jarkov 1 in 2, ki smo ju izkopali ob severni in južni steni cerkvene ladje, 20 otrok, kar znese nekaj več kot 44 odstotkov vseh pokopanih in je mnogo več od povprečja pojavnosti otroških grobov na celotnem pokopališču. Najmlajši je bil vsega 0 ± 2 tedna star novorojenček, najstarejši pa v poznih najstniških letih. Večina otrok je v starostni skupini 1–6 let.

Smrtnost v tišinski župniji po zgodnjem otroštvu upade, pri ženskah pa strmo naraste med 20. in 35. letom, kar lahko povežemo z zapleti med nosečnostjo in porodom, pri moških pa po 35. letu. Zanimivo je, da je izračunana pričakovana življenjska doba otroka v zgodnjem otroštvu le 21,4 leta, v najstniških letih 20 let, pričakovana

63 Zelko, *Zgodovina Prekmurja*, str. 264.
64 Podatke povzemam iz: Leskovar, *Osteološka in paleopatološka*.
65 Terenska oznaka groba je Tišina – cerkev: SE 024/025.
66 Za skandinavske dežele glej: Gilchrist, Voices from the Cemetery, str. 126; za Francijo: Perez, Ages of children.
67 Čechura, Gestalt und Funktion, str. 229.

življenjska doba žensk po 50. letu znaša le še 5, pri moških pa 9 let. Le redke osebe so dočakale 60 let.[68]

Zanimivi so tudi podatki iz mrliške knjige župnije Tišina, s katero lahko primerjamo rezultate arheološke raziskave in osteološke analize, saj so v njej od leta 1763 zapisovali tudi starost umrlih. Kot primer lahko vzamemo leto 1768, ko so na Tišini še pokopavali na cerkvenem pokopališču.[69] Tega leta je umrlo 99 ljudi (55 moških in 44 žensk). Iz mrliške knjige je razvidna starost 91 posameznikov. Med njimi je 45 otrok (49,4 %). Pričakovana življenjska doba posameznika je bila zgolj 23,3 leta, z izvzetimi otroki znaša 35,8 leta (moški: 41,6; ženske: 35,8), kar je podobno ugotovitvam osteološke analize za celotno pokopališče. Število umrlih otrok je nekoliko večje, kot je razvidno iz arheološke raziskave testnih jarkov 1 in 2 (arheološka raziskava: 44 odstotkov otrok, analiza mrliške knjige leta 1768: 49,4 odstotka otrok). Večina tega leta pokopanih otrok je bila stara 1–6 let (30 oseb ali 66,7 % otrok).

Skeletni ostanki v grobovih na tišinskem pokopališču so bili slabo ohranjeni, podobno kot v grobovih iz vseh obdobij v Prekmurju.[70] Kljub temu je mogoče iz njih izluščiti nekaj podatkov o prebivalstvu. Med določljivimi skeleti je več žensk. Povprečna telesna višina žensk je bila 164 cm, moških pa 174. Na kosteh so vidne tudi patološke spremembe. Pri otrocih je imel eden izmed dojenčkov razširjeno kostnino lobanje, kar kaže na resne zdravstvene težave, kot sta pomanjkanje hranil in posledica poškodbe. Zdravstvene težave so vidne tudi pri odraslih, pri katerih prevladujejo bolezni zob (karies, izguba zob, ognojki v ustni votlini, hipoplazija), kar je verjetno posledica dejstva, da so zobje bolje ohranjeni v primerjavi s kostmi. Bolezni zob se kažejo tudi pri mlajših osebah, kar najbrž kaže na slabšo ustno higieno, morda slabšo genetsko zasnovo in prehrano z več ogljikovimi hidrati. Pri enem skeletu je hipoplazija sklenine kombinirana z izgubo zob in poroznostjo očesnih streh, kar morda kaže na pomanjkanje hranil. Bolezni in poškodbe so vidne tudi na drugih kosteh. Na dveh moških skeletih so bile opazne poškodbe hrbtenice. Eden kaže znake osteoartritisa, kar je lahko posledica staranja ali preobremenitve sklepov. Drugi ima t. i. Schmorlove vozle, bolj znane kot Schmorlova hernija, kar lahko povzroča bolečine v hrbtenici.

Na kosteh odraslih so vidne tudi fizične poškodbe: posedeno vretence ter zaceljeni zlomi stegnenice, komolca in podlahtnice. Na golenici enega izmed moških skeletov je bil dokumentiran morebiten osteomielitis, bakterijska okužba, ki se prenese iz mehkega tkiva ali preko krvnega obtoka na kost. Ta se zagnoji, nato pa se na mestu okužbe formira nova kost. Okužba je danes ozdravljiva z antibiotiki, nekoč pa je bila umrljivost 20-odstotna.[71]

ZAKLJUČEK

Raziskave srednjeveških in novoveških pokopališč ob cerkvah so bile v Prekmurju do arheoloških izkopavanj na Tišini skromne. Irena Šavel in Branko Kerman, arheologa Pomurskega muzeja Murska Sobota, sta v letih 1987 in 1991 izkopala manjša testna jarka. Prvo testno sondiranje je bilo izvedeno ob tišinski cerkvi, drugo pa na lokaciji stare cerkve na Hodošu, kjer so ob severni steni naleteli na tri človeške skelete.[72] Večjo zaščitno arheološko raziskavo je Kerman vodil leta 2021 pred gradnjo ploščadi pred cerkvijo Sv. Nikolaja v Murski Soboti, vendar gradbeni posegi niso ogrožali globlje ležečih grobov, zato so bili izkopani in dokumentirani samo plitkejši. Dokumentiranih je bilo 33 novoveških grobov.[73]

Nekdanje pokopališče ob cerkvi Marijinega rojstva na Tišini, ki je bilo raziskano v dveh fazah, je potemtakem do sedaj največje raziskano pokopališče v Prekmurju z 167 izkopanimi in dokumentiranimi grobovi. Z arheološkimi izkopavanji smo dobili vpogled v pokopavanje in nošo prebivalcev od 11. do zadnje četrtine 18. stoletja, ko so pokopališče preselili na drugo lokacijo.

Ali je cerkev obstajala že za časa prvih pokopov in obsežnejšega grobišča pred izkopom obodnega jarka, ni znano. Tovrstna grobišča se v Panonski nižini večinoma »premeščajo« k cerkvam konec 11. in v začetku 12. stoletja.[74] Če najstarejši grobovi sovpadajo z izgradnjo prve cerkve, je ta precej starejša, kot smo mislili do sedaj, njeno romansko predhodnico pa bi bilo treba še potrditi z arheološko raziskavo. Podlaga za nadaljnjo raziskavo je rezultat geofizikalne raziskave v cerkveni ladji, ki bi morda potrdila domneve nekaterih zgodovinarjev, da je cerkev precej starejša od prve omembe v 14. stoletju.[75]

Večina grobov je brez najdb. Analiza najdenih predmetov kaže tipičen inventar srednjeevropskega in vzhodnoevropskega srednjeveškega in novoveškega pokopališča z elementi, ki jih za-

68 Leskovar, *Osteološka in paleopatološka*, str. 11.
69 NŠAM, Mrliška knjiga Tišina 1750–1824.
70 Glej: Sankovič, *Za vedno na Plesah*, str. 32–34.
71 Leskovar, *Osteološka in paleopatološka*, str. 9.
72 Za raziskavo na Hodošu glej: Kerman, Ali je bila v Hodošu, str. 95–100. Za raziskavo na Tišini glej opombo 10.
73 Kerman, *Sobota pred Sobotov*, str. 18.
74 Radišič, O opravdanosti termina, str. 265.
75 Zelko, *Zgodovina Prekmurja*, str. 261.

sledimo tudi drugod po Panonski nižini. Najstarejši so visokosrednjeveški grobovi iz 11. do 13. stoletja, pri katerih izstopa nakit iz ženskih grobov: to so predvsem večji in manjši bronasti in srebrni naglavni (obsenčni) obročki, veliko pa je tudi železnih, ki pa so zelo slabo ohranjeni. Med nakit spadajo tudi prstani, ogrlica iz jagod iz steklene paste, obesek v obliki zvezde in kragulǰček. V moških grobovih so najdbe zelo redke: pasna spona, nož, kresilo in kresilni kamni iz kremena. Od konca 13. stoletja so deli noše v grobovih manj številčni. Najdemo prstane, igle za spenjanje pokrival, naglavni okras, svetinjice idr. V grobovih je mogoče najti tudi nekaj pasnih spon in nožev.

Kot omenjeno, kaže krščansko pokopališče nekatera odstopanja od običajnih praks pokopavanja. Nekateri dokumentirani grobovi so usmerjeni vzhod–zahod ali sever–jug, izstopa pa pokop na trebuhu z obrazom navzdol. Tovrstni grobovi so sicer redki, a se pojavljajo na pokopališčih po vsej Evropi.

Pred desetletjem je Pomurski muzej Murska Sobota izkopal grobišče na ledini Plese v Murski Soboti.[76] 31 raziskanih grobov je datiranih od konca 8. do 10. stoletja. Če temu grobišču prištejemo še nekaj manjših grobišč na najdiščih Popava pri Lipovcih, Brezje pri Turnišču, Nova tabla pri Murski Soboti in Ivanci,[77] ki časovnico pomaknejo do konca 6. stoletja, imamo od grobov prvih generacij Slovanov, ki so svoje umrle še upepeljevali (grobišče na ledini Popava pri Lipovcih in grob iz Brezij), do zadnjih tišinskih grobov s konca 18. stoletja kontinuiran vpogled v srednjeveški in novoveški pokop v Prekmurju.

Pokopališče ob tišinski cerkvi, kjer so pokopavali okoli 800 let, lahko prištejemo k velikim dolgotrajnim srednjeveškim grobiščem ob cerkvah.[78] Gre za prvo tovrstno in delno sistematično raziskano pokopališče v Prekmurju. Ocenjujemo, da je okoli cerkve več tisoč grobov. Podobna pokopališča z začetki globoko v srednjem veku lahko predvidevamo tudi na nekaterih drugih lokacijah ob cerkvah v Prekmurju.

Izjava o dostopnosti podatkov
Podatki, na katerih temelji ta članek, so na voljo v članku oziroma dosegljivi prek citirane bibliografije.

76 Sankovič, *Za vedno na Plesah*.

77 Popava: Šavel in Knific, *Popava pri Lipovcih 2*, str. 24–31; Brezje: Novšak et al., *Brezje pri Turnišču*, str. 30–32; Nova tabla: Guštin, Slovansko skeletno grobišče, str. 53–69; Ivanci: Kerman, Rimski in slovanska, str. 93–103.

78 Rihter in Rihter, Digitalno orodje, str. 8.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIR

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor
Matične knjige, Župnija Tišina, Mrliška matična knjiga za obdobje 1750–1824

LITERATURA

Alterauge, Amelie in Meier, Thomas in Jungklaus, Bettina in Milella, Marco in Lösch, Sandra: Between belief and fear – Reinterpreting prone burials during the Middle Ages and early modern period in German-speaking Europe. *PLoS ONE* 15(8): e0238439, 2020. DOI: https://doi.org/10.1371/journal.pone.0238439

Arheološka raziskovanja grobov najdišča Župna cerkev v Kranju med letoma 1972 in 2010. Grobišče Župna cerkev v Kranju, 2 (ur. Andrej Pleterski, Benjamin Štular, Mateja Belak). Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za arheologijo, Založba ZRC, 2017 (Opera Instituti archaeologici Sloveniae, 37).

Čechura, Martin: Gestalt und Funktion mitteleuropäischer Friedhöfe im Licht materieller Quellen. *Ecclesia als Kommunikationsraum in Mitteleuropa (13.–16. Jh.)* (ur. Eva Doležalová in Robert Šimunek). München: Collegium Carolinum, 2011, str. 211–236.

Giesler, Jochen: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. *Prähistorische Zeitschrift* 56, 1981, št. 1, str. 3–167.

Gilchrist, Roberta: Transforming Medieval Beliefs. The significance of Bodily Resurrection to Medieval Burial Rituals. *Ritual Changes and Changing Rituals. Function and Meaning in Ancient Funerary Practices* (ur. Marina Prusac in Rasmus Brandt). Oxbow, 2014, str. 379–396. DOI: https://doi.org/10.2307/j.ctvh1dtm6.18

Gilchrist, Roberta: Voices from the Cemetery: the Social Archaeology of Late-Medieval Burial. *Medieval Archaeology*, 66, 2022, št. 1, str. 120–150. DOI: 10.1080/00766097.2022.2003610

Guštin, Mitja: Slovansko skeletno grobišče na ledini Nova tabla pri Murski Soboti. *Srednji vek – arheološke raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino* (ur. Mitja Guštin). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije in Inštitut za dediščino Sredozemlja ZRC Koper, 2008, str. 53–59.

Izkopavanja srednjeveškega in zgodnjenovoveškega grobišča pri Župni cerkvi v Kranju v letih 1964–1970. Grobišče Župna cerkev v Kranju, 1 (ur. Andrej Pleterski, Benjamin Štular, Mateja Belak). Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za arheologijo, Založba ZRC, 2016 (Opera Instituti archaeologici Sloveniae, 35).

Kerman, Branko: Ali je bila v Hodošu romanska cerkev? *Zbornik soboškega muzeja*, 2, 1992, str. 95–99.

Kerman, Branko: Rimski in slovanska grobova na Ižišču v Ivancih. *Zbornik soboškega muzeja*, 29, 2024, str. 81–115.

Kerman, Branko: *Sobota pred Sobotov – arheološke raziskave v mestnem jedru Murske Sobote (19. junij–30. oktober 2021)*. Katalog razstave. Murska Sobota: Pomurski muzej Murska Sobota, 2021.

Kerman, Branko: Zlata doba slovanstva. Arheologija zgodnjega srednjega veka v Prekmurju. *Katalog stalne razstave – Pokrajinski muzej Murska Sobota* (ur. Janez Balažic in Branko Kerman). Murska Sobota: Pomurski muzej Murska Sobota, 1997, str. 37–44.

Knez, Darko: *Svetinjice: iz zbirke Narodnega muzeja Slovenije*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2001 (Viri. Gradivo za materialno kulturo Slovencev, 3).

Knific, Timotej in Tomanič Jevremov, Marjana: Srednjeveško grobišče pri Središču ob Dravi. *Ormož skozi stoletja* V (gl. ur. Marija Hernja Masten). Prva knjiga. Ormož: Občina, 2005, str. 160–177.

Korošec, Paola: *Nekropola na ptujskem gradu: turnirski prostor*. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj, 1999.

Lazar, Evgen in Arh, Monika in Kramberger, Bine: Grad Borl: arheološke raziskave v letu 2019. *Monografije CPA* 14 (e-knjiga). Ljubljana 2022.

Lazar, Evgen in Arh, Monika: *Končno poročilo o arheoloških raziskavah na gradu Ptuj ob prenovi južnega obzidja v letu 2015*. Ptuj: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije – Center za preventivno arheologijo, 2019 (neobjavljeno poročilo).

Lazar, Evgen in Kramberger, Bine in Arh, Monika in Verbič, Tomaž in Toškan, Borut: *Končno poročilo o arheoloških raziskavah na območju sanacije brežine, zidu in terase gradu Borl v letu 2019.* Ptuj: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije – Center za preventivno arheologijo, 2019 (neobjavljeno poročilo).

Lebar, Nada: *Obročast nakit z motiviko rok v srednjem in novem veku* (diplomsko delo). Ljubljana, 2015.

Leskovar, Tamara: *Osteološka in paleopatološka analiza posmrtnih skeletnih ostankov iz Tišine*. Ljubljana 2021 (neobjavljeno poročilo).

Milosavljević, Monika: Arheološka evidencija o neobično sahranjenim osobama u srednjem veku. *Issues in Ethnology and Anthropology*, 16, 2021, 3, str. 835–865.

Mori, Matjaž in Rutar, Gašper: *Izvedba geofizikalnih raziskav v cerkvi Marijinega rojstva v Tišini*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije – Center za preventivno arheologijo, 2018 (neobjavljeno poročilo).

Novšak, Matjaž in Tomaž, Alenka in Plestenjak, Ana: *Brezje pri Turnišču*. Arheologija na avtocestah Slovenije, 40. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2013.

Őri, Péter in Pakot, Levente: *Residence patterns in nineteenth century Hungary: evidence from the Hungarian MOSAIC sample*. Working papers on population, family and welfare, 20. Budimpešta: Hungarian Demographic Research Institute, 2014.

Perez, Emilie: Ages of children and burial rites: Evolution of child graves organization in French Medieval cemeteries. *Proceedings of the 19th International Conference on Cultural Heritage and New Technologies 2014 (CHNT 19, 2014) Vienna 2015* (ur. Wolfgang Bömer in Susanne Uhlirz). Dunaj: Museen der Stadt Wien, 2015 (dosegljivo na: https://www.chnt.at/wp-content/uploads/eBook_CHNT19_Perez.pdf).

Predovnik, Katarina in Dacar, Marjana in Lavrinc, Matevž: *Cerkev sv. Jerneja v Šentjerneju – arheološka izkopavanja v letih 1985 in 1986*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Znanstvena založba, Oddelek za arheologijo, 2008 (Archaeologia Historica Slovenica, 6).

Pšajd, Jelka: *Čez ta prag me bodo nesli, ko zatisnil bom oči: smrtne šege in pogrebne prakse Pomurja in Porabja*. Murska Sobota: Pomurski muzej Murska Sobota, 2017.

Radišić, Milica: O opravdanosti termina bjelobrdska kultura u srednjovjekovnoj arheologiji. *Starohrvatska prosvjeta* 51, 2024, III. serija, str. 259–298.

Rihter, Jernej in Rihter, Boštjan: Digitalno orodje za analizo srednjeveških grobišč z obsežno stratigrafijo. Primer grobišča Župna cerkev v Kranju. *Arheo* 41, 2024, str. 7–30.

Sankovič, Samo: Grobišče iz mlajšega žarnogrobiščnega obdobja na Tišini v Prekmurju. *Arheološki vestnik* 75, 2024, str. 525–549. DOI: https://doi.org/10.3986/AV.75.17

Sankovič, Samo: *Tišina grobov*. Murska Sobota: Pomurski muzej Murska Sobota, 2022.

Sankovič, Samo: *Za vedno na Plesah – Prvi Slovani v Soboti*. Murska Sobota: Pomurski muzej Murska Sobota, 2018.

Šavel, Irena in Knific, Timotej: *Popava pri Lipovcih 2*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2013 (Arheologija na avtocestah Slovenije, 41).

Štefanac, Samo: Gotska arhitektura v Prekmurju. *Katalog stalne razstave – Pokrajinski muzej Murska Sobota* (ur. Janez Balažic in Branko Kerman). Murska Sobota: Pokrajinski muzej Murska Sobota, 1997, str. 71–78.

Tomičič, Željko: Ranosrednjovjekovno groblje u Velikom Bukovcu: uz početke bjelobrdske kulture u Hrvatskoj. *Opuscula archaeologica* 23–24, 1999–2000, str. 285–307.

Wettlaufer, Jörg: Visual Representations of Weddings in the Middle Ages: Reflections of Legal, Religious, and Cultural Aspects. *Religions* 15, 2024, 8, str. 93–108. Special Issue *Promising Images of Love: Religion, Norms, and the Mediatisation of Weddings* (ur. Marie-

-Therese Mäder in Anna-Katharina Höpflinger). DOI: https://doi.org/10.3390/rel15081011

Začetek in konec raziskovanj grobišča pri Župni cerkvi v Kranju (1953 in 2011–2013). Grobišče Župna cerkev v Kranju, 3 (ur. Andrej Pleterski, Benjamin Štular, Mateja Belak, Helena Bešter). Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za arheologijo, Založba ZRC, 2019 (Opera Instituti archaeologici Sloveniae, 38).

Zelko, Ivan: *Prekmurje do leta 1500.* Murska Sobota: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 1982 (Historična topografija Slovenije, 1).

Zelko, Ivan: *Zgodovina Prekmurja: izbrane razprave in članki* (izbral, uredil in spremno besedo napisal Vilko Novak). Murska Sobota: Pomurska založba, 1996.

Županek, Bernarda: Rimska Emona – mesto na križišču. *Čivki iz preteklosti: slovenska arheologija skozi zvoke, simbole in prve zapisane besede* (ur. Daša Pavlovič). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2026, str. 247–260.

SUMMARY

Medieval and Early Modern Burial Site Next to Church of the Nativity of the Virgin Mary in Tišina. The Development of the Burial Site Based on Selected Graves

In 2018 and 2019, the Pomurje Museum carried out archaeological excavations next to Church of the Nativity of the Virgin Mary in Tišina, Prekmurje. Two small trial trenches were dug along the northern and southern walls of the church nave, and rescue excavation was conducted during the construction of a road, a new roundabout, and a driveway north of the church.

The archaeologists uncovered 167 graves that once formed part of a sizeable medieval and early modern burial site spreading next and to the north of the church. The burial site was used between the eleventh and the last quarter of the eighteenth century, after which it was moved to another location due to overcrowding. Based on the selection of graves, the research addresses certain unique topics that are presented for the first time in this article to provide a better understanding of the history and archaeology of Prekmurje. The selection includes five graves that are striking in terms of the objects found next to the skeletons, the position of the deceased in the grave, or the age at which they were buried. All the selected graves shed an interesting light on the burial site. The first grave under discussion contained head circlets (typical of the period between the late tenth and thirteenth centuries) and was part of the original burial site that covered a large area adjacent to the church. An atypical grave unearthed on the northernmost edge of the burial site with a north-south orientation and the body of the deceased placed face down prompts a compelling inquiry regarding the reasons that led to such a burial. In the third selected grave, a ring with the motif of joined hands (*dextrarum iunctio*) was discovered. Both the second and the third graves are from the early modern period, not dating further back than the sixteenth century. In the fourth grave, a pair of what are so far the only pilgrimage badges discovered *in situ* in Prekmurje that people usually bought at major pilgrimage sites. The better-preserved medal, presumably featuring Our Lady of Loreto, dates to the seventeenth century. The last grave presented in the article is a child's grave, followed by a discussion on the concentration of medieval and early modern children's graves along the northern and southern walls of the church nave and the results of osteological and palaeopathological analyses conducted on individual skeletal remains of the buried.

